

Presenting a supportive model of law and Islamic jurisprudence for social and economic entrepreneurship

Fatemeh Bazoukar¹ , Parviz Bagheri²

1- Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran
2- Department of Law, Ilam University, Ilam, Iran

Receive:
29 May 2025
Revise:
04 August 2025
Accept:
04 September 2025

Keywords:
Social
Entrepreneurship,
Economic
Entrepreneurship,
Islamic Jurisprudence,
Principles and
Strategies

Abstract

The present study was conducted with the aim of presenting a supporting model of Islamic jurisprudence for social and economic entrepreneurship. This qualitative research was developed using content analysis; in this research, the findings of semi-structured interviews with 14 professors of jurisprudence, Islamic law, and entrepreneurship, and legal consultants, as well as reviewing related research were combined and the present model was designed. Accordingly, by analyzing the content of the interviews and research using the 2020 MaxQda software, the relevant dimensions were extracted and the importance and priority of each were determined using the Shannon entropy technique. Based on the research approach, 6 aspects, 26 components, and 76 codes were extracted. Managers and entrepreneurs should adopt and implement effective principles and strategies to achieve positive outcomes. This research presented the supporting model of Islamic jurisprudence for social and economic entrepreneurship in the form of 26 components. Since a comprehensive model for Islamic jurisprudence's supportive solutions for social and economic entrepreneurship has not yet been presented, this research can be beneficial in addressing emerging challenges, sustainable economic development, strengthening social responsibility, adapting to global changes, and developing new markets and business opportunities.

Please cite this article as (APA): Bazoukar, F. and Bagheri, P. (2026). Presenting a supportive model of law and Islamic jurisprudence for social and economic entrepreneurship. *Journal of value creating in Business Management*, 5(4), 299-322.

<https://doi.org/10.22034/jvcbm.2025.538021.1603>

Authors retain the copyright and full publishing rights.
Published by Research Center of Resource Management Studies and Knowledge-Based Business. This article is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Publisher: Research Center of Resource Management Studies and Knowledge-Based Business

Corresponding Author: Fatemeh Bazoukar

Email: bazoukar.f@ut.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

The modern global economy is undergoing significant changes that have necessitated a review of traditional models of entrepreneurship and their impact on macroeconomic indicators. In the face of increasing economic inequality and environmental degradation, Islamic entrepreneurship is emerging as an attractive alternative model that is based on ethical principles and based on “Maqasid al-Sharia” (objectives of Sharia). This concept refers to the preservation of the five essentials of religion, life, intellect, progeny, and property, and guides Islamic entrepreneurship towards ethical business practices, profitability with social responsibility, and economic justice (Kamla et al., 2021). The growth of the Islamic economy globally, especially in the areas of finance, halal industries, and social businesses, highlights the need to understand the impact of this entrepreneurial model on macroeconomic stability, including inflation control, employment creation, and equitable income distribution (Mohammed, 2020). Macroeconomic challenges such as unemployment, inflationary fluctuations, and financial exclusion in developed and developing countries require innovative solutions that combine ethical imperatives with operational outcomes (Agustiawan, 2025). Islamic entrepreneurship helps address these challenges through tools such as zakat, Qard-ul-Hasana, and profit-and-loss sharing agreements (Dusuki & Abdullah, 2020). It also helps develop small and medium-sized enterprises, which are the engines of economic growth in Islamic countries (Farooq, 2022).

Islamic social entrepreneurship is a branch of business in Islam that improves the economy of the Ummah. Islamic social entrepreneurship is a socially oriented entrepreneurial activity that is based on the main sources of Islamic law, namely the Quran and Sunnah. Therefore, it can be said that Islamic social entrepreneurship is a non-profit oriented entrepreneurial activity whose main goal is to realize the social values of society and strengthen the Islamic spirit through social activities based on the teachings of the Quran and Sunnah to gain divine pleasure and blessing (Muin, 2017). Fiqh literally means to understand and comprehend. Idiomatically, Fiqh means the knowledge of practical Sharia rulings that are deduced from detailed sources such as the Quran and Sunnah (Al-Baydawi, Bita). There are five main jurisprudential methods agreed upon by scholars of different schools of thought: 1. Al-Amr Bi Maqasidha (Actions are evaluated based on intentions); 2. Al-Yaqin La Yazal Balashk (Certainty does not disappear with doubt); 3. Al-Mushqa Tajalb Al-Taysir (Hardship brings ease); 4. Al-Darar Yazal (harm must be removed); 5. Al-Adeh Muhkamah (custom can be law-making). The concept of Islamic social entrepreneurship is based on the main sources of Sharia, namely the Quran and Sunnah. This concept refers to the Prophet's (PBUH) migration from Mecca to Medina and his successes in improving the economic status of the Quraysh.

Theoretical Framework

Islam shapes the organization in various ways, as all areas of a business such as strategy, organization, human resources, finance, and marketing are influenced by the Islamic perspective. The strategy is expected to be not only profitable, but also in line with worldly socio-economic well-being as well as spiritual growth. The financial aspect of business is very relevant to entrepreneurship. Islam sets certain prohibitions on financing and investing a business activity. In a four-step process, God gradually emphasized that *riba*, the receipt of interest, is forbidden. Islam encourages some financial (entrepreneurial) partnerships such as *mudarabah* and partnership. In a *mudarabah* partnership, one party provides the capital and the other party, the *mudarib*, performs the entrepreneurial work. In a partnership, different parties provide the capital and some also participate in the management. Financial losses are borne by the capital provider in proportion to the financial contribution, while the

entrepreneur effectively loses the time and effort invested in the project. Profits are shared based on pre-agreed proportions (Gümüşay, 2015). Islam itself may be considered an entrepreneurial religion in the sense that it enables and encourages entrepreneurial activity, i.e., the pursuit of opportunity, risk-taking, and innovation (Kayed and Hassan, 2010). Both the Quran and the Sunnah emphasize pursuit in this world.

When the term “entrepreneur” was introduced to economic theory by the Irish-French economist Richard Cantillon, he considered the entrepreneur as an expert in risk-taking. While the worker has a guaranteed wage, the entrepreneur bears a profit or loss at the end of the business activity. The concept of risk is closely related to the concept of sustenance (income or wealth) – not only in its spelling. For a Muslim, sustenance is ultimately granted by God. Therefore, an entrepreneur needs to trust, rely on God. In this sense, risk is “outsourced” and risk-taking becomes easier. In the financial sector, even a type of commitment is prohibited due to the prohibition of interest. Wealth itself is not allowed to generate wealth. Investment must be associated with risk and the investor himself becomes an entrepreneur and helps entrepreneurs through investment in their business endeavors (Gümüşay, 2015).

Research Methodology

The present study is based on qualitative research in the inductive paradigm and is applied in terms of purpose. In terms of research strategies, it is a qualitative research that analyzes information using the content analysis method and is considered descriptive-exploratory in terms of research objectives. Content analysis is a method for identifying, analyzing, and reporting patterns in qualitative data. This method is a process for analyzing textual data and transforms scattered and diverse data into rich and detailed data. The complete process of content analysis can be divided into three major stages including 1. text analysis and description, 2. text description and interpretation, and 3. text integration and reintegration, six steps including 1. familiarization with the data, 2. creation of initial codes and coding, 3. searching and recognizing themes, 4. drawing a network of themes, 5. analyzing a network of themes, 6. compiling a report (Abedi Jafari et al., 2011).

Research findings

In this research, by considering the meaning of each code, they were categorized into a similar concept, and in this way, the research concepts were determined. Based on the analyses conducted using the content analysis method of interviews and a review of previous research, a total of 6 overarching themes, 26 organizing themes, and 76 basic themes were identified and extracted. The findings from this stage indicate that such a systematic and comprehensive study has not been conducted so far, and each of the studies has focused on a specific aspect and has not been presented as a comprehensive and systematic framework.

Conclusion

Islamic jurisprudence, with its emphasis on concepts such as endowment, khums, and zakat, can provide a suitable platform for financing social entrepreneurship. It is suggested that new endowment institutions be established with a focus on supporting social and employment-creating businesses that specialize in this matter. The use of Islamic financial instruments such as mudarabah, civil participation, and musaqat can be a suitable solution to solve the problem of financing entrepreneurs. These mechanisms create more incentive for investment by reducing risk and fairly distributing profits. Islamic jurisprudence, with its emphasis on concepts such as cooperation, brotherhood, and partnership, can provide a solid foundation for the development of cooperative enterprises. This model can help reduce inequalities and

distribute wealth more equitably. The establishment of Qarz al-Hasanah funds with the mission of supporting social and economic entrepreneurs can help solve the problem of access to financial resources. These funds can operate by prioritizing disadvantaged areas and low-income groups. Islamic jurisprudence can be the basis for developing protective laws for entrepreneurs. This includes simplifying regulations, reducing bureaucracy, and creating legal guarantees for the activities of entrepreneurs. Designing integrated training courses that teach both jurisprudential principles and entrepreneurial skills can help cultivate a new generation of committed Muslim entrepreneurs. The establishment of specialized institutions that can help entrepreneurs solve Sharia-related business issues is essential. These centers can play an important role in resolving issues such as usury suspicions, legalizing contracts, and resolving commercial disputes. Islamic jurisprudence, with its emphasis on business ethics and fairness in transactions, can be the basis for creating distribution networks for goods and services that reduce intermediary costs and increase producers' profits. Designing specific models that allow women to participate while maintaining Islamic standards can help increase the rate of women's entrepreneurship in Islamic societies. Developing Islamic criteria for evaluating business performance in terms of compliance with Islamic standards, social responsibility, and positive impact on society can help guide entrepreneurship in the right direction. These solutions, by utilizing the rich capacities of Islamic jurisprudence and combining it with the needs of the present era, can lead to the creation of a dynamic, fair, and sustainable entrepreneurial ecosystem in Islamic societies. Implementing these proposals requires the cooperation of religious institutions, academic centers, executive agencies, and the private sector to be implemented systematically and in a coordinated manner. It is suggested that future research should use mixed methods such as DEMETL to examine the effectiveness and efficiency of the principles. It is also possible to prioritize the proposed strategies using the Fuzzy Delphi method. The findings are consistent with the research of Yasmeen (2024) and Abd Muin et al. (2019).

ارائه مدل حمایتی حقوق از کار آفرینی اجتماعی و اقتصادی

فاطمه بازوکار^۱ ID، پرویز باقری^۲ ID

۱- گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۲- گروه حقوق، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با هدف ارائه مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی انجام شده است. این پژوهش کیفی و با استفاده از تحلیل مضمون تدوین شده است؛ در این پژوهش با استفاده از مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با اساتید رشته‌های فقه، حقوق اسلامی و کارآفرینی و مشاوران حقوقی به تعداد ۱۴ نفر و همچنین مرور پژوهش‌های مرتبط، یافته‌ها ترکیب و الگوی حاضر طراحی شد. بر این اساس با تحلیل محتوای مصاحبه‌ها و پژوهش‌ها با استفاده از نرم افزار MaxQda ۲۰۲۰ ابعاد مربوطه استخراج و میزان اهمیت و اولویت هر یک با استفاده از تکنیک آنتروپی شانون تعیین شد. براساس رویکرد پژوهش ۶ جنبه، ۲۶ مؤلفه و ۷۶ کد استخراج گردید. مدیران و کارآفرینان باید اقدام به اتخاذ و پیاده سازی اصول و راهبردهای اثربخش نمایند تا به پیامدهای مثبت دست یابند. این پژوهش، مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی در قالب ۲۶ مؤلفه ارائه شد. از آنجا که تاکنون مدل جامعی برای راهکارهای حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی ارائه نشده است، این پژوهش می‌تواند در راستای چالش‌های نوظهور، توسعه اقتصادی پایدار، تقویت مسئولیت اجتماعی، انطباق با تغییرات جهانی و توسعه بازارهای جدید و فرصت‌های تجاری سودمند باشد.

تاریخ دریافت: ۰۸ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۳ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۳ شهریور ۱۴۰۴

کلید واژه‌ها:

کارآفرینی اجتماعی،
کارآفرینی اقتصادی،
فقه اسلامی،
اصول و راهبردها

لطفاً به این مقاله استناد کنید (APA): بازوکار، فاطمه و باقری، پرویز. (۱۴۰۴). ارائه مدل حمایتی حقوق از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی. فصلنامه ارزش آفرینی در مدیریت کسب و کار. ۵(۴). ۳۲۲-۲۹۹.

<https://doi.org/10.22034/jvcbm.2025.538021.1603>

Authors retain the copyright and full publishing rights.
Published by Research Center of Resource Management Studies and Knowledge-Based Business. This article is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

ناشر: مرکز پژوهشی مطالعات مدیریت منابع و کسب و کار دانش محور

نویسنده مسئول: فاطمه بازوکار

ایمیل: bazokar.f@ut.ac.ir

مقدمه

اقتصاد جهانی مدرن در حال تحولات قابل توجهی است که بازنگری در مدل‌های سنتی کارآفرینی و تأثیر آنها بر شاخص‌های کلان اقتصادی را ضروری ساخته است. در مواجهه با نابرابری فزاینده اقتصادی و تخریب محیط زیست، کارآفرینی اسلامی به عنوان یک الگوی جایگزین جذاب مطرح می‌شود که بر پایه اصول اخلاقی و مبتنی بر «مقاصد الشریعه» (اهداف شریعت) استوار است. این مفهوم به حفظ پنج ضرورت دین، جان، عقل، نسل و مال اشاره دارد و کارآفرینی اسلامی را به سمت رفتارهای تجاری اخلاقی، سودآوری همراه با مسئولیت اجتماعی و عدالت اقتصادی هدایت می‌کند (Kamla et al 2021). رشد اقتصاد اسلامی در سطح جهانی به ویژه در حوزه‌های مالی، صنایع حلال و کسب‌وکارهای اجتماعی، لزوم درک تأثیر این الگوی کارآفرینی بر ثبات کلان اقتصادی از جمله کنترل تورم، ایجاد اشتغال و توزیع عادلانه درآمد را آشکار می‌سازد (Mohammed 2020). چالش‌های کلان اقتصادی مانند بیکاری، نوسانات تورمی و عدم شمول مالی در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه، نیازمند راهکارهای نوآورانه‌ای است که الزامات اخلاقی را با نتایج عملیاتی تلفیق کند (Agustiawan 2025). کارآفرینی اسلامی از طریق ابزارهایی مانند زکات، قرض‌الحسنه و قراردادهای مشارکت در سود و زیان به حل این چالش‌ها کمک می‌کند (Dusuki & Abdullah 2020). همچنین این الگو به توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط که موتور محرک رشد اقتصادی در کشورهای اسلامی هستند، یاری می‌رساند (Farooq 2022). با این حال، پژوهش‌های علمی درباره تأثیر نظام‌مند کارآفرینی اسلامی بر متغیرهای کلان اقتصادی همچنان محدود است. اهمیت نظری کارآفرینی اسلامی در توانایی آن برای تعریف مجدد موفقیت اقتصادی از طریق همسوسازی کسب‌وکار فردی با رفاه جمعی نهفته است. شواهد تجربی نشان می‌دهد اقتصادهایی که بخش‌های مطابق با شریعت قدرتمندی دارند، از رشد فراگیر و ثبات مالی بیشتری برخوردارند (Ahmed & Khan 2021). ادبیات موضوع تأکید دارد که کارآفرینی ارزش‌محور، تأثیر بلندمدت را بر سود کوتاه‌مدت ترجیح می‌دهد و از این طریق از پایداری اقتصادی حمایت می‌کند (Ali & Alharbi 2023).

کارآفرینی اجتماعی اسلامی یکی از شاخه‌های معاملات در اسلام است که به بهبود اقتصاد امت می‌پردازد. کارآفرینی اجتماعی اسلامی فعالیتی کارآفرینانه با جهت‌گیری اجتماعی است که بر پایه منابع اصلی قانون اسلامی یعنی قرآن و سنت استوار شده است. آموزش‌های قرآنی مرتبط با کارآفرینی اجتماعی اسلامی در آیه ۲۶۱ سوره بقره بیان شده است: "مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سَبْلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ" (مانند کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، مانند دانه‌ای است که هفت خوشه می‌رویانند و در هر خوشه صد دانه باشد. ابن کثیر (۱۳۰۱-۱۳۷۳) در تفسیر خود اشاره می‌کند که این تمثیل الهی نشان‌دهنده مضاعف شدن پاداش برای کسانی است که اموال خود را با نیت خالصانه در راه خدا انفاق می‌کنند. همچنین در آیه ۱۰۴ سوره آل عمران آمده است: "وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ" (و باید از میان شما گروهی باشند که به نیکی دعوت کنند). ابن کثیر در تفسیر این آیه اشاره می‌کند که پیامبر (ص) فرمودند: "خیر همان پیروی از قرآن و سنت من است." (روایت ابن مردویه). از این رو می‌توان گفت کارآفرینی اجتماعی اسلامی فعالیتی کارآفرینانه با جهت‌گیری غیرانتفاعی است که هدف اصلی آن تحقق ارزش‌های اجتماعی جامعه و تقویت روحیه اسلامی از طریق فعالیت‌های اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های قرآن و سنت برای کسب رضایت و برکت الهی است (Muin 2017). فقه از نظر لغوی به معنای فهمیدن و درک کردن است. از نظر اصطلاحی، فقه به معنای

علم به احکام عملی شرعی است که از منابع تفصیلی مانند قرآن و سنت استنباط می‌شود (البیضاوی، بی تا). پنج روش فقهی اصلی مورد توافق علمای مذاهب مختلف وجود دارد: ۱. الامور بمقاصدها (اعمال بر اساس نیت‌ها ارزیابی می‌شوند)؛ ۲. یقین لا یزال بالشک (یقین با شک از بین نمی‌رود)؛ ۳. المشقه تجلب التیسیر (مشقت‌ها آسان‌گیری می‌آورند)؛ ۴. الضرر یزال (ضرر باید برطرف شود)؛ ۵. العاده محکمه (عرف می‌تواند قانون‌ساز باشد). مفهوم کارآفرینی اجتماعی اسلامی بر اساس منابع اصلی شریعت یعنی قرآن و سنت شکل گرفته است. این مفهوم به سیره پیامبر (ص) در هجرت از مکه به مدینه و موفقیت‌های ایشان در ارتقای وضعیت اقتصادی قریش استناد می‌کند ISE. جایگزینی برای کارآفرینی اجتماعی غربی است که صرفاً بر روابط دنیوی متمرکز است. اهداف کارآفرینی اجتماعی اسلامی، جستجوی رضایت و برکت الهی، الگوبرداری از اخلاق پیامبر (ص)، حل مشکلات ربا، غرر و قمار، رفع مشکلات اقتصادی و اجتماعی، ارتقای ارزش‌های اجتماعی، حل مشکلات اجتماعی جوانان، تقویت روابط اجتماعی، توزیع عادلانه ثروت، زدودن طمع دنیوی، شکرگزاری نعمت‌های الهی، ارتقای عزت اسلامی می‌باشد (Abd Muin et al 2019).

کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی به عنوان موتور محرکه توسعه پایدار، نقش کلیدی در رفع نیازهای جامعه، ایجاد اشتغال، کاهش فقر و تحقق عدالت اجتماعی ایفا می‌کند. با این حال، چالش‌های متعددی از جمله کمبود منابع مالی، نبود بسترهای حقوقی مناسب، و عدم حمایت نهادینه شده از کارآفرینان، مانع رشد این حوزه شده است. از سوی دیگر، فقه اسلامی به عنوان نظامی جامع که به تمام ابعاد زندگی فردی و اجتماعی توجه دارد، می‌تواند با ارائه مبانی نظری و عملی، نقش مؤثری در حمایت از کارآفرینی ایفا کند. اما پرسش اصلی این است که فقه اسلامی چه مدل‌ها و سازوکارهای حمایتی را برای توسعه کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی ارائه می‌دهد؟ فقدان مدل‌های بومی بر اساس آموزه‌های اسلامی در حوزه کارآفرینی، خلأیی است که این پژوهش به دنبال پر کردن آن است. ارائه راهکارهای فقهی می‌تواند به سیاست‌گذاران، نهادهای حاکمیتی و کارآفرینان در طراحی برنامه‌های حمایتی کمک کند. با توجه به تأکید اسلام بر استقلال اقتصادی و عدالت محوری، این پژوهش می‌تواند به تقویت اقتصاد درون‌زا و برون‌نگر بینجامد. برخی تصور می‌کنند فقه اسلامی صرفاً به احکام فردی می‌پردازد، در حالی که این پژوهش نشان می‌دهد فقه می‌تواند پشتیبان فعالیت‌های جمعی و اقتصادی باشد. با توجه به نقش کارآفرینی اجتماعی در حل معضلاتی مانند فقر و نابرابری، تبیین مدل‌های فقهی می‌تواند به گسترش این نوع کارآفرینی در جوامع اسلامی منجر شود. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظرات خبرگان اصول مطرح شده را براساس تحلیلتم ارائه خواهد کرد. لذا پژوهش حاضر ضمن پوشش خلاء تحقیقاتی و توسعه ادبیات حوزه پژوهش، مدلی جامع ارائه خواهد داد. بر این اساس هدف پژوهش حاضر ارائه مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی می‌باشد. بطور کلی پژوهش حاضر در راستای دستیابی به هدف مذکور در پی پاسخگویی به این سؤال است که: مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی چگونه است؟

ادبیات نظری

اسلام سازمان را به روشهای مختلفی شکل می‌دهد، زیرا تمام حوزه‌های یک کسب و کار مانند استراتژی، سازمان، منابع انسانی، مالی، بازاریابی تحت تأثیر دیدگاه اسلامی قرار می‌گیرند. انتظار می‌رود که استراتژی نه تنها سودآور باشد، بلکه با رفاه اجتماعی-اقتصادی دنیوی و همچنین رشد معنوی همسو باشد. جنبه مالی کسب و کار برای کارآفرینی بسیار مرتبط

است. اسلام ممنوعیتهای خاصی در تأمین مالی و سرمایه‌گذاری یک فعالیت تجاری تعیین می‌کند. در یک فرآیند چهار مرحله‌ای، خداوند به تدریج تأکید کرد که ربا، دریافت بهره، حرام است. اسلام برخی مشارکتهای مالی (کارآفرینانه) مانند مضاربه و مشارکت را تشویق می‌کند. در مشارکت مضاربه، یک طرف، سرمایه را تأمین می‌کند و طرف دیگر، مضارب، کار کارآفرینانه را انجام می‌دهد. در مشارکت، طرفهای مختلف سرمایه را تأمین می‌کنند و برخی نیز در بخش مدیریت مشارکت می‌کنند. زیان مالی توسط تأمینکننده سرمایه به نسبت سهم مالی متحمل می‌شود، در حالی که کارآفرین عملاً زمان و تلاش سرمایه‌گذاری شده در پروژه را از دست می‌دهد. سودها بر اساس نسبتهای از پیش توافق شده تقسیم می‌شوند (Gümüşay 2015). خود اسلام ممکن است به عنوان یک دین کارآفرینانه در نظر گرفته شود به این معنا که فعالیت کارآفرینانه، یعنی پیگیری فرصت، ریسک‌پذیری و نوآوری را امکان‌پذیر و تشویق می‌کند (Kayed and Hassan 2010). هم قرآن و هم سنت بر پیگیری در این دنیا تأکید دارند.

وقتی اصطلاح "کارآفرین" توسط اقتصاددان ایرلندی-فرانسوی ریچارد کانتیلون به نظریه اقتصادی معرفی شد، او کارآفرین را به عنوان متخصص در ریسک‌پذیری در نظر گرفت. در حالی که کارگر دستمزد تضمین شده دارد، کارآفرین در پایان فعالیت تجاری سود یا زیان متحمل می‌شود. مفهوم ریسک ارتباط نزدیکی با مفهوم رزق (معاش یا ثروت) دارد - نه تنها در املای آن. برای یک مسلمان، رزق در نهایت توسط خداوند اعطا می‌شود. بنابراین یک کارآفرین نیاز به توکل، اعتماد به خداوند دارد. از این نظر، ریسک "برونسپاری" می‌شود و ریسک‌پذیری آسان‌تر می‌شود. در بخش مالی، حتی یک نوع تعهد به دلیل ممنوعیت بهره است. ثروت خود مجاز به تولید ثروت نیست. سرمایه‌گذاری باید با ریسک مرتبط باشد و سرمایه‌گذار خود به یک کارآفرین تبدیل می‌شود و از طریق سرمایه‌گذاری در تلاشهای تجاری آنها به کارآفرینان کمک می‌کند (Gümüşay 2015).

تحقیقات درباره اسلام و مدیریت به طور کلی و به ویژه کارآفرینی اسلامی کم، حاشیه‌های و با بار منفی است. در گفتمان دانشگاهی غربی، اسلام عمدتاً به عنوان مانعی برای توسعه اقتصادی و کارآفرینی در نظر گرفته شده است. "این دیدگاهها اغلب بر اساس کلیشه‌ها و سوگیریهای شرقشناسانه هستند که اسلام را با عقبماندگی، عدم عقلانیت و مقاومت در برابر تغییر مرتبط می‌دانند. با این حال، شواهد تجربی از کشورهای مسلمان نشان می‌دهد که کارآفرینی اسلامی می‌تواند موفق باشد و در واقع در بسیاری از زمینها شکوفا شده است (UI-Haq and Westwood 2012).

فقهای اسلام در زمینه معاملات، دو موضوع اصلی را مورد بررسی قرار داده‌اند: معاملات باطل و مکاسب محرمة. از آغاز تاریخ فقه، این مباحث به تدریج توسعه یافته و مواردی چون غش، ربا، غصب، غرر، رشوه، نجاسات، منافع غیر حلال و ... در این زمینه مطرح شده است. نویسندگان کتب قواعد فقه نیز مباحثی مانند قاعده حرمت اکل مال به باطل، قاعده حرمت ربا، قاعده منع اجتماع عوضین، قاعده منع ارتشاء و قاعده نقی غرور را در فصول مربوط به شروط، عقود و ایقاعات بررسی کرده‌اند (Ahmadi 2016).

پیشینه پژوهش

Raimi et al (2025) در پژوهشی با عنوان وابستگی متقابل کارآفرینی حلال و امور مالی اسلامی برای ایجاد یک اکوسیستم قوی حلال بیان داشتند که کارآفرینی اخلاقی و مدل‌های مالی مبتنی بر اصول اسلامی در چشمانداز اقتصادی

نوبت به اندازه کافی مورد تحقیق و بحث قرار نگرفته‌اند. تاکنون، نظریه‌پردازان اسلامی تلاش‌های قابل تقدیری در این زمینه انجام داده‌اند. برای پر کردن شکاف‌های دانشی، این مطالعه به صورت عمیق‌تری به بررسی ارتباط متقابل بین کارآفرینی حلال و مالی اسلامی در ایجاد یک اکوسیستم قوی حلال می‌پردازد. کارآفرینی حلال و مالی اسلامی یکدیگر را تکمیل می‌کنند؛ ابزارهای مالی مطابق با شریعت، شیوه‌های اخلاقی را تقویت می‌کنند، دسترسی به بازار را افزایش می‌دهند و عملیات تجاری را با اصول اسلامی همسو می‌سازند تا یک اکوسیستم حلال منسجم ایجاد شود. ادغام استراتژیک کارآفرینی حلال و مالی اسلامی (از طریق نوآوری، شیوه‌های پایدار، محصولات منطبق با شریعت، بازاریابی مؤثر و حمایت‌های قانونی) رشد اقتصادی، رفاه اجتماعی و توسعه پایدار را در اکوسیستم حلال تقویت می‌کند.

Yasmeen (2024) در پژوهشی با عنوان چارچوب کارآفرینی اجتماعی اسلامی بیان داشت که این مطالعه با هدف ایجاد یک چارچوب جامع برای کارآفرینی اجتماعی اسلامی (ISE) با ترکیب اصول اسلامی و مفاهیم کارآفرینی اجتماعی، شکاف بین نظریه و عمل را پر می‌کند. یافته‌ها تأثیر چندوجهی بر کارآفرینی اجتماعی اسلامی را برجسته می‌کند و بر تعهد آن به شیوه‌های اخلاقی و مسئولانه اجتماعی و دستیابی به تأثیر اجتماعی پایدار از طریق رویکردهای مشارکتی و نوآورانه هدایت‌شده توسط اصول اسلامی تأکید دارد. چارچوب جامع این مطالعه به متخصصان ISE کمک می‌کند تا سرمایه‌گذاری‌های خود را با اخلاق اسلامی و تأثیر اجتماعی هماهنگ کنند. با افزایش علاقه به ISE، به ویژه در جوامع با اکثریت مسلمان، این تحقیق ادغام ارزش‌های اسلامی در کارآفرینی اجتماعی را تسهیل می‌کند و به چالش‌های مبرم اجتماعی می‌پردازد. این مطالعه با ارائه چارچوبی دقیق که اصول اسلامی و مفاهیم کارآفرینی اجتماعی را با هم ترکیب می‌کند، به حوزه ISE کمک می‌کند.

Abd Muin et al (2019) در پژوهشی با عنوان روش فقهی در کارآفرینی اجتماعی اسلامی بیان داشتند که کارآفرینی اجتماعی اسلامی جایگزینی برای کارآفرینی اجتماعی غربی است، زیرا بر اساس هدایت قرآن و سنت پیامبر (ص) شکل گرفته است. روش فقهی، شیوه‌های است که علمای مجتهد و صاحبان فتوا برای حل مسائل جدیدی که در آیات قرآن و سنت به صراحت ذکر نشده‌اند، به کار می‌برند. پنج روش رایج فقهی در این زمینه مطرح می‌شود که هر یک بر اساس اصولی مانند: اهمیت نیت، عدم از بین رفتن یقین با شک، آسانگیری در مواجهه با دشواریها، لزوم دفع خطر و قانونگذاری بر اساس عرف، بررسی می‌شوند. این پنج روش فقهی در این مقاله مورد بحث قرار گرفته‌اند تا به کارآفرینان اجتماعی کمک کنند تا رویکردی جامع در کارآفرینی اجتماعی اسلامی داشته باشند. روش تحقیق این مقاله مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا با استناد به پژوهشهای گذشته، نظرات فقها و مراجعه به متون قرآن و سنت است.

Gümüşay (2015) در پژوهشی با عنوان کارآفرینی از دیدگاه اسلام بیان کرد که تحقیقات درباره نقش دین در کارآفرینی و به طور گسترده‌تر در مدیریت، بسیار محدود است. در این مقاله مفهومی، ما نظریه‌های موجود کارآفرینی را با بررسی کارآفرینی از منظر اسلامی (EIP) تکمیل می‌کنیم. کارآفرینی از دیدگاه اسلامی بر سه پایه به هم پیوسته استوار است: پایه کارآفرینی (جنبه‌های عملی و اقتصادی)، پایه اجتماعی-اقتصادی/اخلاقی (تأثیرات جامعه‌شناختی و ارزش‌های اخلاقی)، پایه دینی-معنوی (ابعاد مذهبی و روحانی). در این مقاله توضیح می‌دهیم که اسلام چگونه کارآفرینی را در سه سطح خرد (فردی)، میانی (سازمانی) و کلان (اجتماعی) شکل می‌دهد. همچنین نشان می‌دهیم که چطور اسلام را می‌توان

یک «دین کارآفرین پرور» دانست، چرا که هم امکان فعالیت‌های کارآفرینانه را فراهم می‌کند و هم آن را تشویق می‌نماید.

Mahdlou Torkmani et al (2022) در پژوهشی با عنوان نقش توسعه اقتصادی در حفظ نظام اسلامی از نگاه فقه و حقوق بیان کردند که توسعه اقتصادی و نظام سیاسی دارای آثار متقابلی بر یکدیگر هستند. پژوهش حاضر درصدد بررسی نقش توسعه اقتصادی در حفظ نظام اسلامی از منظر فقهی و حقوقی است. پژوهش حاضر از نوع کیفی و نظری است. روش استفاده شده نیز توصیفی - تحلیلی و مراجعه به منابع اسنادی از جمله منابع فقهی است. ملاحظات اخلاقی در پژوهش حاضر امانت داری در استفاده از منابع و ارجاع دهی دقیق رعایت شده است. توسعه اقتصادی در اسلام در صورتی که با ابتناء بر احیای موات و گسترش فرهنگ کار بهره‌گیری از انفاق و نفی ربا، ترویج وقف و اعتدال و دوری از تجمل‌گرایی بنا شود نتایج حقوقی مهمی از جمله رفع محرومیت، فقرزدایی، ایجاد روابط مسالمت آمیز میان مردم، نفی وابستگی به بیگانگان قدرتمند شدن نظام اسلامی و برقراری عدالت را در پی خواهد داشت. نتیجه الگوی توسعه اقتصادی اسلامی که در سایه امنیت اقتصادی قابل حصول است در عمل باید رفع محرومیتها ایجاد رضایت میان مردم ارائه خدمات و ترویج الگوی اقتصادی اسلام بر مبنای تعامل امور مادی و معنوی را اجرایی نماید.

Amini et al (2020) در پژوهشی با عنوان بررسی تطبیقی آموزه‌های اسلامی و ریشه‌های مذهبی کارآفرینی بیان کردند که این مقاله درصدد است بعد از شناخت ریشه‌های اخلاقی - مذهبی مؤثر در کارآفرینی نخستین سرمایه داری، اولاً نظر اسلام را در خصوص این ریشه‌های اخلاقی - مذهبی ارائه دهد و ثانیاً آموزه‌های اساسی‌ای را بیان کند که اهتمام به آنها در فعالیتهای کارآفرینانه از آسیبهای نظام اقتصادی غربی ممانعت می‌کند. این پژوهش با روش استادی و معنی‌شناسی به انجام رسید. نتایج حاکی است برخی مؤلفه‌های اخلاقی - مذهبی در کارآفرینی نخستین سرمایه داری مورد پذیرش اسلام نیست. به علاوه، گسترده خواهی اقتصادی آزاد از هر قید که ویژگی اخلاقی حاکم بر اقتصاد کنونی غرب است نه تنها با آموزه‌های اسلام که حتی با کتاب مقدس مسیحیت نیز مغایر است. اسلام اولاً توفیق طلبی را که از مهمترین ویژگیهای کارآفرینان است نه از طریق تقدیس ثروت اندوزی یا ایجاد اشتیاق به سود محض و گسترده خواهی اقتصادی که با دعوت به عمران و آبادانی، زمین تحصیل نصیب دنیایی و نهایتاً رحمت الهی برمی‌انگیزد، ثانیاً در جهت ارتقای زندگی شخصی و عمومی و درعین حال ممانعت از آسیبهای سرمایه داری، کارآفرینان را به بیشینه سازی تلاش برای افزایش درآمد و به گردش درآوردن ثروت از طریق مکانیسم، زکات انفاق و ایجاد شغل توصیه می‌کند.

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر بر پایه پژوهش کیفی در پارادایم استقرایی بوده و از نظر هدف کاربردی است. از نظر استراتژی‌های پژوهش، یک پژوهش کیفی است که با استفاده از روش تحلیل مضمون، به تحلیل اطلاعات پرداخته شده و از نظر اهداف پژوهش نیز توصیفی اکتشافی به حساب می‌آید. تحلیل مضمون روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش فرآیندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. فرآیند کامل تحلیل مضمون را می‌توان به سه مرحله کلان شامل ۱. تجزیه و توصیف متن، ۲. تشریح و تفسیر متن و ۳. ادغام و یکپارچه کردن مجدد متن، شش گام شامل ۱. آشنایی با داده‌ها، ۲. ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری، ۳. جست و جو و شناخت مضامین، ۴. ترسیم شبکه مضامین، ۵. تحلیل شبکه مضامین،

۶. تدوین گزارش تقسیم نمود (Abedi Jafari et al 2011). جامعه آماری این پژوهش شامل اساتید رشته‌های فقه، حقوق اسلامی و کارآفرینی و مشاوران حقوقی بود که با توجه به هدف پژوهش، نمونه‌گیری در این پژوهش به صورت هدفمند با استفاده از تکنیک‌های دسترس و هدفمند و به تعداد ۱۴ نفر انجام شده است. تعیین حجم نمونه با استفاده از اصل اشباع نظری صورت گرفته است به نحوی که پس از انجام مصاحبه با نفرات دوازدهم و سیزدهم دیگر عامل جدیدی شناسایی نگردید و فرایند مصاحبه با نفر چهاردهم به پایان رسید. پروتکل مصاحبه مطابق با جدول ۱ است. مصاحبه‌ها به صورت چهره به چهره و با سؤالات باز انجام شد و سپس با استفاده از فرآیند کدگذاری مضامین سازماندهنده، فراگیر و پایه شناسایی شدند. برای اطمینان از صحت کدگذاری و استخراج مفاهیم، کدهای بدست آمده از مصاحبه‌ها مجدداً در اختیار مصاحبه شونده‌گان قرار گرفت تا از تأیید کدهای استخراج شده توسط مصاحبه شونده‌گان اطمینان حاصل شود. هدف رسیدن به ایده اصلی مصاحبه شونده است.

جدول ۱. پروتکل مصاحبه

بسمه تعالی

با سلام و احترام؛ فرم پیشرو پیرامون پژوهش علمی با عنوان «ارائه مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی» می‌باشد. لازم به یادآوری است که پاسخ‌های جنابعالی محرمانه بوده و صرفاً در کشف مفاهیم، مقوله‌ها و روابط بین آنها مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

شماره مصاحبه:

تاریخ مصاحبه:

الف. ویژگی‌های جمعیت شناختی (دموگرافیک) مصاحبه شونده:

جنسیت ۱. مرد ۲. زن

سابقه خدمت:

تحصیلات ۱. ۲. ۳. شغل:

کارشناسی کارشناسی دکتری

ارشد تخصصی

ب. سؤالات مصاحبه

۱. به نظر شما، فقه اسلامی چگونه می‌تواند به حمایت از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی کمک کند؟ آیا اصول خاصی وجود دارد که باید به آنها توجه شود؟

۲. چه چالش‌ها و موانعی را در پیاده‌سازی اصول فقهی در کسب و کارهای اجتماعی و اقتصادی مشاهده کرده‌اید؟

۳. آیا نمونه‌های موفق از کسب و کارهای اجتماعی وجود دارد که با تکیه بر فقه اسلامی شکل گرفته‌اند؟ چه ویژگی‌هایی باعث موفقیت آنها شده است؟

۴. به عنوان یک کارشناس، چه توصیه‌هایی برای کارآفرینان و سیاست‌گذاران دارید تا بتوانند از اصول فقهی در توسعه کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی بهره‌برداری کنند؟

جدول ۲. ویژگی‌های جمعیت شناختی مصاحبه شونده‌گان

جنسیت	تحصیلات	شغل	سابقه کار	جنسیت	تحصیلات	شغل	سابقه کار
مرد	دکتری	عضو هیئت علمی	۱۱	مرد	دکتری	عضو هیئت علمی	۱۰
زن	دکتری	عضو هیئت علمی	۱۰	زن	کارشناسی ارشد	کارشناس حقوقی	۱۰
مرد	کارشناسی ارشد	کارشناس حقوقی	۱۰	مرد	دکتری	عضو هیئت علمی	۱۴
زن	دکتری	عضو هیئت علمی	۱۳	مرد	دکتری	عضو هیئت علمی	۱۸
مرد	دکتری	عضو هیئت علمی	۱۶	مرد	دکتری	عضو هیئت علمی	۶
مرد	کارشناسی ارشد	کارشناس حقوقی	۱۴	مرد	کارشناسی	کارشناس حقوقی	۱۲
مرد	دکتری	عضو هیئت علمی	۹	زن	دکتری	عضو هیئت علمی	۱۱

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش با در نظر گرفتن مفهوم هر یک از این کدها، هر یک در مفهومی مشابه دسته بندی شدند و به این ترتیب، مفاهیم پژوهش مشخص شد. بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته به کمک روش تحلیل مضمون مصاحبه‌ها و مرور پژوهش‌های قبلی در مجموع ۶ مضمون فراگیر، ۲۶ مضمون سازمان دهنده و ۷۶ مضمون پایه شناسایی و استخراج شد. یافته‌های حاصل از این مرحله بیانگر آن است که تاکنون چنین مطالعه نظام مند و جامعی انجام نشده و هر یک از مطالعات، بر جنبه خاصی تمرکز داشته‌اند و به صورت چارچوبی جامع و نظام مند ارائه نشده‌اند. در جدول ۴، کدهای نهایی استخراج شده نشان داده شده است.

جدول ۴. مضامین مرتبط با مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
	حلال بودن درآمدها	پرهیز از ربا در تمام معاملات اجتناب از خرید و فروش کالاهای حرام شفافیت در قیمت گذاری و عدم غرر (ابهام در معامله)
	عدالت در توزیع منابع	پرداخت زکات و خمس به عنوان تکلیف شرعی ترویج فرض الحسنه برای کارآفرینان نیازمند اولویت دهی به سرمایه گذاران در مناطق محروم

رعایت توازن بین سود و مسئولیت اجتماعی. ممنوعیت احتکار و گرانفروشی در شرایط بحران. تشویق به پس انداز و سرمایه گذاری بلندمدت	پایداری اقتصادی	اصول مالی و اقتصادی
استفاده از قراردادهای مشارکتی (مضاربه، مساقات). توسعه صکوک و اوراق اسلامی (مانند مرابحه، اجاره به شرط تملیک). ایجاد صندوق های وقف برای حمایت از کارآفرینی	تنوع در الگوهای مالی	
ثبت دقیق معاملات و دفاتر مالی. حسابرسی شرعی در مؤسسات اقتصادی. افشای اطلاعات مالی به ذی نفعان	شفافیت مالی	
اشتغال زایی برای گروه های محروم (زنان سرپرست خانوار، معلولان). حمایت از تولید کالاهای ضروری جامعه (دارو، غذا). مشارکت در پروژه های عام المنفعه (ساخت مدرسه، بیمارستان)	مسئولیت پذیری اجتماعی	اصول اجتماعی و اخلاقی
پرداخت به موقع حقوق کارگران. ممنوعیت کار کودکان و استثمار نیروی کار. برابری فرصت های شغلی بدون تبعیض	عدالت در دستمزد و اشتغال	
پرهیز از فریب مشتری (غش در معامله) عدم استفاده از تبلیغات اغراق آمیز رعایت حریم خصوصی مشتریان	اخلاق در تبلیغات و فروش	
پرهیز از اسراف و تبذیر اولویت استفاده از منابع داخلی (تقویت تولید ملی). بازیافت و استفاده بهینه از منابع	مصرف مسئولانه	
تشویق به تشکیل تعاونی های اسلامی. توسعه شبکه های خیریه کارآفرینی. حمایت از کسب و کارهای خانوادگی و محلی	تعاون و همبستگی اجتماعی	
نظارت نهادهای حاکمیتی (مانند شورای نگهبان) وجود دادگاه های ویژه اقتصادی شرعی	نظارت شرعی	
مشورت با اصناف و کارآفرینان در سیاست گذاری. توسعه بازارهای اسلامی (مانند بازارهای موقت قرض الحسنه). تشویق به سرمایه گذاری جمعی (اعانه های مردمی)	مشارکت مردمی	
مبارزه با رشوه و فساد مالی.	شفافیت اداری	اصول قانونی و حکمرانی

الزام به ثبت رسمی قراردادها. پاسخگویی مدیران به ذی نفعان		
احترام به مالکیت خصوصی در چارچوب شرع. حمایت از حقوق معنوی (کپی رایت اسلامی). حل اختلافات مالی از طریق داوری اسلامی	حقوق مالکیت	
کاهش مالیات‌ها در شرایط سخت اقتصادی اعطای مهلت به بدهکاران (إرفاق به مدیون) حمایت دولت از کسب و کارهای آسیب دیده	انعطاف پذیری در بحران	
گنجاندن اصول فقهی معاملات در برنامه‌های آموزشی. تربیت مربیان کارآفرینی بر اساس الگوهای اسلامی.	آموزش کارآفرینی اسلامی	
ترویج الگوی مصرف متعادل در جامعه. تقدیر از کارآفرینان موفق در عین ساده‌زیستی. نهادینه‌سازی ارزش کار و تلاش در روایات	ترویج فرهنگ قناعت	
توسعه تجارت با کشورهای اسلامی (تجارت ترجیحی). رعایت اصول اسلامی در مذاکرات بین‌المللی. مبارزه با تحریم‌های ناعادلانه از طریق همکاری‌های منطقه‌ای	ارتباطات بین‌المللی	
جایزه‌های اسلامی برای اختراعات سودمند. تأسیس مراکز تحقیقاتی اقتصاد اسلامی. حمایت از استارت‌آپ‌های منطبق با شریعت	حمایت از نوآوری‌های مفید	اصول فرهنگی
رعایت حریم خصوصی در کسب و کارهای اینترنتی. پرهیز از کلاهبرداری دیجیتال (حکم سرقت اطلاعات). استفاده از رمزارزها در چارچوب شرع	فقه فضای مجازی	
ایجاد پلتفرم‌های قرض الحسنه آنلاین. راه‌اندازی نرم‌افزارهای حسابداری شرعی. نظارت بر معاملات الکترونیکی بر اساس فقه	توسعه بانکداری اسلامی دیجیتال	
استانداردسازی محصولات دیجیتال حلال. توسعه اپلیکیشن‌های کنترل مصرف (پرهیز از اسراف). استفاده از هوش مصنوعی در پیش‌بینی بازارهای اسلامی	فناوری‌های حلال	اصول فناوری
کاهش وابستگی به واردات غیر ضروری. تقویت تولید داخلی در صنایع استراتژیک. مبارزه با تحریم‌ها از طریق خودکفایی	اقتصاد مقاومتی	
تشکیل اتحادیه‌های اقتصادی اسلامی. توسعه بازار مشترک با کشورهای مسلمان. حمایت از کارآفرینان در مناطق محروم جهان اسلام	همکاری‌های منطقه‌ای	

اصول سیاسی	سیاست گذاری اقتصادی اسلامی	تدوین قوانین ضداحتکار و انحصار. وضع مالیات‌های عادلانه (مثل خمس و زکات). حمایت از بخش خصوصی در چارچوب شرع
	دیپلماسی اقتصادی	استفاده از ابزارهای مالی اسلامی در مذاکرات. جذب سرمایه گذاری خارجی با رعایت موازین شرعی. مبارزه با پولشویی و اقتصاد سیاه

کنترل کدهای استخراجی

به منظور کنترل کدهای استخراجی، زمانی که دو رتبه دهنده پاسخ گوینان را رتبه بندی می کنند و قصد سنجش میزان توافق این دو رتبه دهنده را دارند، از شاخص کاپا استفاده می شود (Nazari & Dastar 2017). برای کنترل مفاهیم استخراجی، از مقایسه نظر پژوهشگر با یک خبره استفاده است. شاخص کاپا بین صفر و ۱ نوسان دارد و هرچه مقدار سنجه به عدد ۱ نزدیک تر باشد، نشان دهنده توافق بین رتبه دهندگان است (Dehghani et al 2014). مقدار شاخص با استفاده از نرم افزار SPSS در سطح معناداری ۰/۰۰۰ عدد ۰/۸۲۷ محاسبه شد که در جدول ۳، نشان داده شده است. با توجه به کوچک تر بودن عدد معناداری از ۰/۰۵ فرض استقلال کدهای استخراجی رد می شود. همچنین، استخراج کدها از پایایی مناسبی برخوردار بوده است.

جدول ۵. مقادیر اندازه توافق

مقدار	انحراف استاندارد	عدد معناداری
کاپای مقدار توافق	۰/۰۶۳	۰/۰۰۰
تعداد موارد معتبر	۷۶	

تحلیل محتوا، مرحله ای از فرایند اطلاعاتی است که به وسیله آن محتوای اطلاعات با استفاده از به کارگیری مجموعه ای از قوانین طبقه بندی شده و نظام دار تغییر و تبدیل می یابد و به صورت داده های خلاصه شده و قابل مقایسه در می آید. روش آنتروپی شانون پردازش داده ها را در مبحث تحلیل محتوا بسیار قوی انجام می دهد. در این روش ابتدا پیام ها بر حسب مقوله ها به تناسب هر پاسخگو در قالب فراوانی شمارش می شوند. سپس با استفاده از بار اطلاعاتی هر مقوله، درجه اهمیت هر یک محاسبه می شود (Dehghani et al 2014). در این پژوهش از روش آنتروپی شانون به دلیل قدرت آن و سادگی محاسبه استفاده شده است. بر این اساس، میزان پشتیبانی پژوهش های گذشته از یافته های این پژوهش به صورت آماری نشان داده می شود. برای محاسبه بار اطلاعاتی عدم اطمینان و ضریب اهمیت به ترتیب از رابطه ۱ و ۲ استفاده می شود.

$$E_j = -k \sum_{i=1}^m [p_{ij} \ln p_{ij}]$$

$$(j = 1, 2, \dots, n) , K = \frac{1}{\ln m}$$

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

برای محاسبه وزن هر یک از مفاهیم نیز به محاسبه مجموع وزن کدهای آن مفهوم پرداخته شده و بر اساس وزن‌های به دست آمده در جدول ۵، رتبه بندی صورت گرفته است.

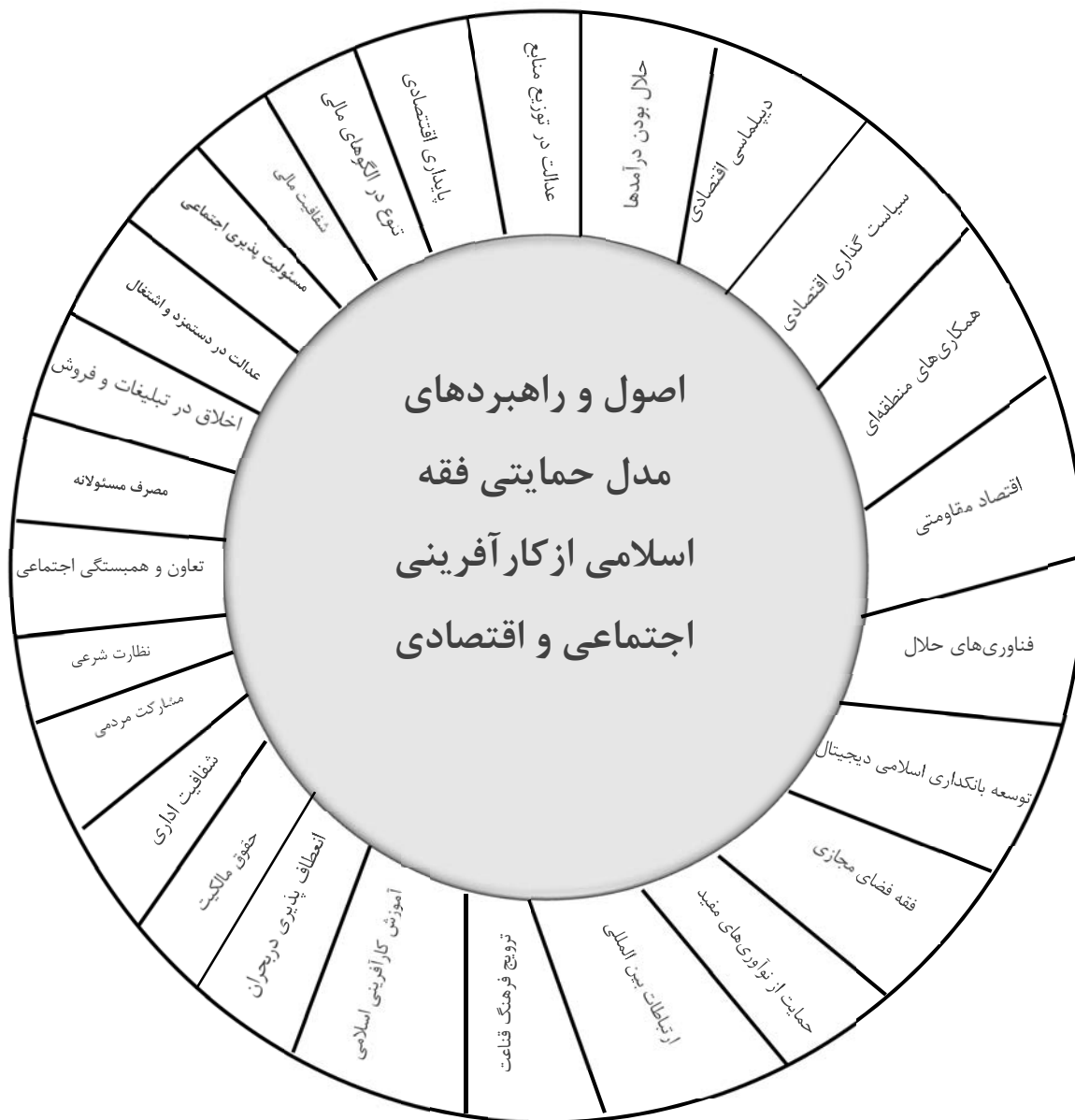
جدول ۵. رتبه بندی و ضریب اهمیت اصول مطرح شده

رتبه در کل	ضریب اهمیت W_j	عدم اطمینان E_j	فراوانی	کد
۹	۰/۰۱۹۰	۰/۰۰۲	۵	حلال بودن درآمدها
۱	۰/۰۲۱۵	۰/۰۰۲	۲	پایداری اقتصادی
۸	۰/۰۱۹۱	۰/۰۰۵	۳	تنوع در الگوهای مالی
۹	۰/۰۱۹۰	۰/۰۰۴	۳	تعاون و همبستگی اجتماعی
۱۰	۰/۰۱۸۵	۰/۰۰۲	۱	عدالت در توزیع منابع
۱۲	۰/۰۱۵۸	۰/۰۰۹	۴	عدالت در دستمزد و اشتغال
۱۵	۰/۰۱۴۳	۰/۰۱۲	۵	اخلاق در تبلیغات و فروش
۲	۰/۰۲۰۷	۰/۰۰۴	۱۳	شفافیت مالی
۳	۰/۰۲۰۵	۰/۰۰۲	۳	مسئولیت پذیری اجتماعی
۱۴	۰/۰۱۴۷	۰/۰۰۳	۳	مشارکت مردمی
۳	۰/۰۲۰۶	۰/۰۰۵	۲	شفافیت اداری
۱۰	۰/۰۱۸۵	۰/۰۰۴	۲	مصرف مسئولانه
۱۴	۰/۰۱۴۸	۰/۰۰۷	۱	انعطاف پذیری در بحران
۴	۰/۰۲۰۳	۰/۰۰۶	۷	نظارت شرعی
۱۳	۰/۰۱۵۰	۰/۰۰۳	۵	ترویج فرهنگ قناعت
۶	۰/۰۲۰۰	۰/۰۰۸	۹	حمایت از نوآوری‌های مفید
۷	۰/۰۱۹۳	۰/۰۰۵	۴	حقوق مالکیت
۳	۰/۰۲۰۶	۰/۰۰۴	۱۰	توسعه بانکداری اسلامی دیجیتال
۸	۰/۰۱۹۱	۰/۰۰۲	۱	آموزش کارآفرینی اسلامی
۹	۰/۰۱۹۰	۰/۰۰۵	۸	اقتصاد مقاومتی
۱۰	۰/۰۱۸۵	۰/۰۰۴	۱۶	ارتباطات بین المللی
۱۱	۰/۰۱۸۱	۰/۰۰۲	۲	سیاست گذاری اقتصادی اسلامی
۴	۰/۰۲۰۳	۰/۰۰۲	۳	فقه فضای مجازی
۴	۰/۰۲۰۳	۰/۰۰۶	۳	دیپلماسی اقتصادی
۱۲	۰/۰۱۷۳	۰/۰۰۸	۵	فناوری‌های حلال
۵	۰/۰۲۰۱	۰/۰۰۳	۷	همکاری‌های منطقه‌ای

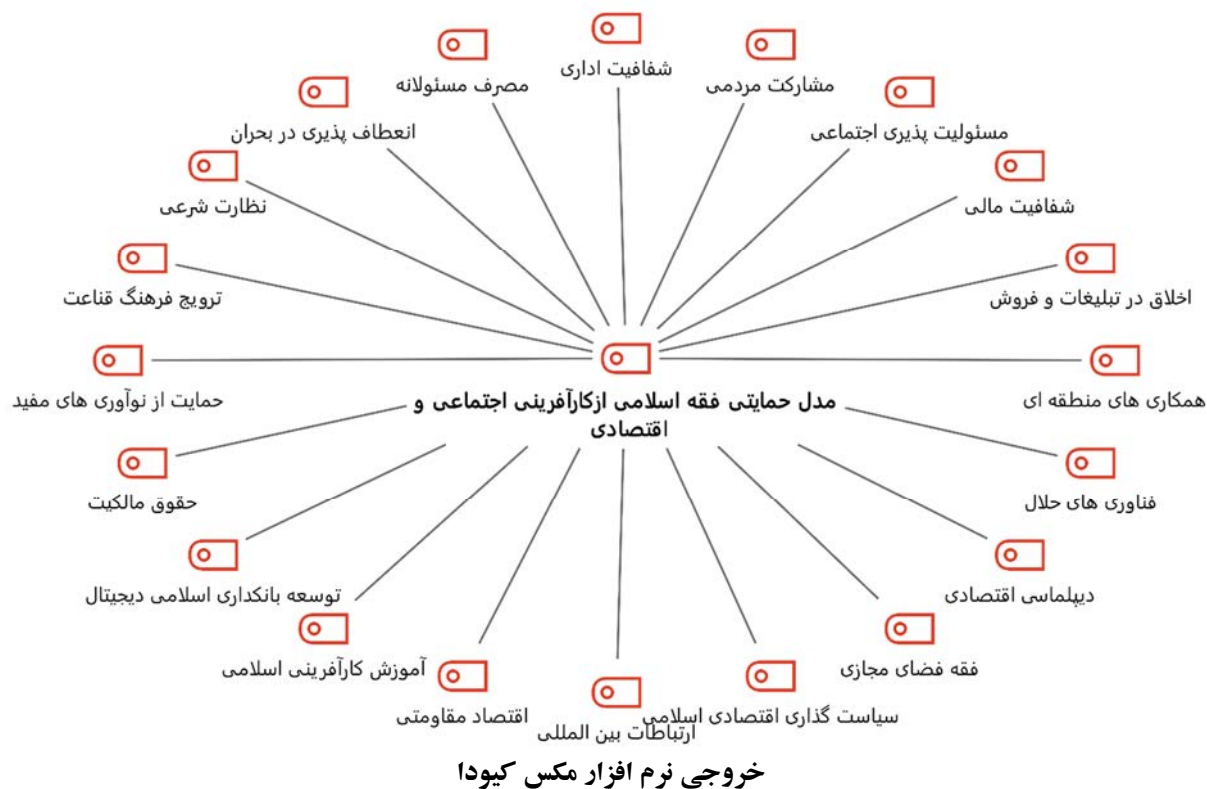
بر اساس ضرایب به دست آمده در جدول ۴، مشخص شد از بین اصول بیان شده، پایداری اقتصادی، شفافیت مالی، مسئولیت پذیری اجتماعی، شفافیت اداری، توسعه بانکداری اسلامی دیجیتال، نظارت شرعی، فقه فضای مجازی و دیپلماسی اقتصادی بالاترین رتبه را به دست آوردند بدین معنا که در مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی به این موضوعات توجه بیشتری از جانب خبرگان شده و مورد بررسی فراوانی در پژوهش‌ها قرار گرفته‌اند. از این رو، می‌توان گفت که توجه به این شاخص‌ها بسیار حائز اهمیت است.

ارائه یافته

بر اساس مطالعه پژوهش‌های پیشین و کدهای استخراج شده با استفاده از روش تحلیتم، مضامین استخراج شده در شکل زیر نشان داده شده‌اند.

نگاره ۱. مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی (منبع: پژوهش حاضر)

بحث و نتیجه گیری

کارآفرینی اسلامی یک حوزه پیچیده و چندبعدی است که نیاز به بررسی دقیق و انتقادی دارد. در حالی که اصطلاح "کارآفرینی اسلامی" ممکن است از نظر بازاریابی جذاب باشد، اما از نظر علمی و الهیاتی نیاز به تعریف دقیقتر دارد. اسلام از طریق منابع متنی و زمینیهای خود بر تمام سطوح کارآفرینی تأثیر می گذارد - از فرد گرفته تا سازمان و اکوسیستم گستردهتر. دیدگاه اسلامی بر تعادل بین اهداف مادی و معنوی، اخلاق در تجارت و مسئولیتهای اجتماعی تأکید دارد. اگرچه برخی محققان غربی اسلام را مانعی برای توسعه اقتصادی می دانند، شواهد نشان می دهد که کارآفرینی اسلامی می تواند موفق باشد و در واقع در بسیاری از زمینها شکوفا شده است. تحقیقات آینده باید از کلیشهها اجتناب کرده و به بررسی دقیقتر تعامل بین اسلام و کارآفرینی بپردازند. این شامل بررسی نقش اجتهاد در تطبیق اصول اسلامی با شرایط متغیر، تحلیل شیوههای کارآفرینی اسلامی در زمینههای مختلف و توسعه چارچوبهای نظری مناسب برای درک این پدیده پیچیده است. ترکیب دیدگاههای مدیریتی و الهیاتی می تواند به غنای هر دو رشته کمک کند و درک بهتری از پویایی کارآفرینی در جوامع مسلمان ارائه دهد. همانطور که مدیریت از رشتههای دیگر مانند اقتصاد و روانشناسی بهره برده است، می تواند از گنجاندن مطالعات دینی نیز بهره برد. این رویکرد بینرشتهای ممکن است بینشهای جدیدی را نه تنها برای درک کارآفرینی اسلامی، بلکه برای نظریه کارآفرینی به طور کلی ارائه دهد. از این رو پژوهش حاضر با هدف ارائه مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی انجام پذیرفت. براساس مطالعات انجام شده و بررسی پیشینه پژوهش همچنین مصاحبههای انجام شده با خبرگان، ۶ مضمون فراگیر و ۲۶ مضمون سازمان دهنده برای مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی استخراج شدند. بر این اساس مدیران و کارشناسان مسئول بایستی شناخت و آگاهی دقیقی از اصول و شاخصهای حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی از قبیل حلال

بودن درآمدها، عدالت در توزیع منابع، پایداری اقتصادی، تنوع در الگوهای مالی، شفافیت مالی، مسئولیت پذیری اجتماعی، عدالت در دستمزد و اشتغال، اخلاق در تبلیغات و فروش مصرف مسئولانه، تعاون و همبستگی اجتماعی، نظارت شرعی، مشارکت مردمی، شفافیت اداری، حقوق مالکیت، انعطاف پذیری در بحران، آموزش کارآفرینی اسلامی، ترویج فرهنگ قناعت، ارتباطات بین المللی، حمایت از نوآوری های مفید، فقه فضای مجازی، توسعه بانکداری اسلامی دیجیتال، فناوری های حلال، اقتصاد مقاومتی، همکاری های منطقه ای، سیاست گذاری اقتصادی اسلامی، دیپلماسی اقتصادی به دست آورند. براساس نتایج آنتروپی شانون از بین اصول و شاخص های بیان شده پایداری اقتصادی، شفافیت مالی، مسئولیت پذیری اجتماعی، شفافیت اداری، توسعه بانکداری اسلامی دیجیتال، نظارت شرعی، فقه فضای مجازی و دیپلماسی اقتصادی بالاترین رتبه را به دست آوردند. بدین معنا که در مدل حمایتی فقه اسلامی از کارآفرینی اجتماعی و اقتصادی به این موضوعات توجه بیشتری شده است و مهمترین عوامل هستند.

حلال بودن درآمدها

فقه اسلامی بر پاکی و مشروعیت درآمد تأکید دارد. این اصل، پایه اعتماد اجتماعی و پایداری کسب و کار است و کارآفرینی را در مسیر اخلاقی هدایت می کند.

پایداری اقتصادی

اسلام به اقتصاد متوازن و پایدار توجه دارد. تأکید بر دوری از سفته بازی و اتکای بیش از حد به منابع ناپایدار، کارآفرینی را در مسیر رشد بلندمدت نگه می دارد.

تنوع در الگوهای مالی

الزامات فقهی سبب توسعه الگوهای مالی جایگزین مانند مشارکت، مضاربه و مرابحه می شود که ابزارهای متنوعی برای حمایت از کارآفرینان فراهم می کند.

تعاون و همبستگی اجتماعی

کارآفرینی اسلامی مبتنی بر تعاون است. همکاری و همبستگی اجتماعی نه تنها ریسک فعالیت ها را کاهش می دهد، بلکه حس مسئولیت جمعی را تقویت می کند.

عدالت در توزیع منابع

توزیع عادلانه منابع از اصول کلیدی فقه اسلامی است. این امر مانع انباشت ثروت در دست گروهی خاص شده و فرصت های برابر برای کارآفرینی فراهم می کند.

عدالت در دستمزد و اشتغال

پرداخت دستمزد منصفانه و ایجاد فرصت های شغلی عادلانه، باعث افزایش رضایت نیروی کار و مشروعیت اجتماعی فعالیت های اقتصادی می شود.

اخلاق در تبلیغات و فروش

فقه اسلامی با تأکید بر صداقت و پرهیز از فریب، اخلاق را به قلب بازاریابی و فروش می آورد. این امر اعتماد مشتریان و پایداری کسب و کار را تقویت می کند.

شفافیت مالی

شفافیت در حساب‌ها و معاملات از اصول کلیدی فقه است. این موضوع زمینه‌ساز کاهش فساد و افزایش اعتماد در سرمایه‌گذاری و کارآفرینی است.

مسئولیت‌پذیری اجتماعی

فقه اسلامی بر مسئولیت کسب‌وکار نسبت به جامعه تأکید دارد. کارآفرینی باید در خدمت بهبود رفاه عمومی و کاهش آسیب‌های اجتماعی باشد.

مشارکت مردمی

حمایت از مشارکت مردمی در تصمیمات اقتصادی و اجتماعی، موجب افزایش سرمایه اجتماعی و پویایی کارآفرینی می‌شود.

شفافیت اداری

نظام اداری شفاف تضمین‌کننده سلامت اقتصادی و کاهش موانع فساد است. این اصل زمینه‌ساز تسهیل فعالیت‌های کارآفرینانه است.

مصرف مسئولانه

فقه اسلامی با ترویج میانه‌روی، مصرف مسئولانه را اصل می‌داند. این موضوع به تعادل منابع و تقویت بازار پایدار کمک می‌کند.

انعطاف‌پذیری در بحران

تعالیم اسلامی بر صبر، تدبیر و تطبیق با شرایط بحرانی تأکید دارد. این اصل، کارآفرینان را در برابر بحران‌های اقتصادی مقاوم‌تر می‌کند.

نظارت شرعی

وجود نهادهای نظارتی شرعی، مشروعیت فعالیت‌های مالی را تضمین کرده و مانع انحراف از اصول فقهی می‌شود.

ترویج فرهنگ قناعت

قناعت به‌عنوان یک اصل اخلاقی، تعادل در مصرف و تولید را تقویت کرده و به جلوگیری از اسراف در فعالیت‌های اقتصادی کمک می‌کند.

حمایت از نوآوری‌های مفید

فقه اسلامی از نوآوری‌هایی که در خدمت جامعه باشند حمایت می‌کند. این اصل، کارآفرینی را در مسیر ارزش آفرینی هدایت می‌کند.

حقوق مالکیت

اسلام بر احترام به مالکیت فردی و جمعی تأکید دارد. تضمین حقوق مالکیت، امنیت سرمایه‌گذاری و توسعه فعالیت‌های کارآفرینانه را تقویت می‌کند.

توسعه بانکداری اسلامی دیجیتال

فناوری مالی اسلامی (فین تک اسلامی) ابزار نوینی برای دسترسی عادلانه‌تر به خدمات مالی است و می‌تواند کارآفرینان خرد و متوسط را حمایت کند.

آموزش کارآفرینی اسلامی

آموزش اصول فقهی در کارآفرینی، نسل جدیدی از مدیران و کارآفرینان متعهد به اخلاق و عدالت اقتصادی را تربیت می‌کند.

اقتصاد مقاومتی

فقه اسلامی با تأکید بر استقلال اقتصادی، کارآفرینی را به سمت مقاوم سازی در برابر تحریم‌ها و بحران‌ها سوق می‌دهد.

ارتباطات بین‌المللی

فقه اسلامی تعاملات اقتصادی سالم و منصفانه بین‌المللی را تأیید می‌کند. این اصل موجب گسترش بازارها و فرصت‌های صادراتی می‌شود.

سیاست گذاری اقتصادی اسلامی

سیاست گذاری مبتنی بر فقه اسلامی، چارچوبی برای حمایت نهادی از کارآفرینان ایجاد می‌کند و جهت‌گیری عدالت محور به اقتصاد می‌دهد.

فقه فضای مجازی

رشد اقتصاد دیجیتال نیازمند قواعد فقهی نوین است. فقه فضای مجازی چارچوبی مشروع برای تجارت الکترونیک و استارت‌آپ‌های اسلامی فراهم می‌آورد.

دیپلماسی اقتصادی

فقه اسلامی از تعامل اقتصادی مبتنی بر عدالت و احترام متقابل پشتیبانی می‌کند. دیپلماسی اقتصادی اسلامی ابزار گسترش بازارهای کارآفرینی است.

فناوری‌های حلال

نوآوری در حوزه حلال (مثل صنایع غذایی و دارویی) فرصتی برای خلق بازارهای جدید و تقویت مزیت رقابتی کارآفرینان مسلمان است.

همکاری‌های منطقه‌ای

اسلام بر وحدت و همکاری امت اسلامی تأکید دارد. همکاری‌های منطقه‌ای می‌تواند بستر رشد شبکه‌ای کارآفرینان و توسعه بازارهای مشترک را فراهم کند.

با توجه به نتایج به دست آمده از این پژوهش، پیشنهادهایی ارائه می‌گردد: فقه اسلامی با تأکید بر مفاهیمی مانند وقف، خمس و زکات می‌تواند بستر مناسبی برای تأمین مالی کارآفرینی اجتماعی فراهم کند. پیشنهاد می‌شود نهادهای وقفی جدیدی با محوریت حمایت از کسب و کارهای اجتماعی و اشتغال آفرین ایجاد شود که به صورت تخصصی به این امر بپردازند. استفاده از ابزارهای مالی اسلامی مانند مضاربه، مشارکت مدنی و مساقات می‌تواند راهکار مناسبی برای حل مشکل تأمین مالی کارآفرینان باشد. این سازوکارها با کاهش ریسک و تقسیم عادلانه سود، انگیزه بیشتری برای سرمایه گذاری ایجاد می‌کنند. فقه اسلامی با تأکید بر مفاهیمی مانند تعاون، اخوت و مشارکت، می‌تواند مبنای محکمی برای توسعه شرکت‌های تعاونی باشد. این مدل می‌تواند به کاهش نابرابری‌ها و توزیع عادلانه تر ثروت کمک کند. ایجاد صندوق‌های قرض الحسنه با مأموریت حمایت از کارآفرینان اجتماعی و اقتصادی می‌تواند به حل مشکل دسترسی به منابع مالی کمک کند. این صندوق‌ها می‌توانند با اولویت‌دهی به مناطق محروم و گروه‌های کم درآمد عمل کنند. فقه اسلامی

می‌تواند مبنای تدوین قوانین حمایتی برای کارآفرینان باشد. این موضوع شامل تسهیل مقررات، کاهش بوروکراسی و ایجاد تضمین‌های حقوقی برای فعالیت کارآفرینان می‌شود. طراحی دوره‌های آموزشی تلفیقی که هم مبانی فقهی و هم مهارت‌های کارآفرینی را آموزش دهند، می‌تواند به پرورش نسل جدیدی از کارآفرینان مسلمان متعهد کمک کند. تأسیس نهادهای تخصصی که بتوانند به کارآفرینان در حل مسائل شرعی مرتبط با کسب‌وکار کمک کنند، از ضروریات است. این مراکز می‌توانند در حل معضلاتی مانند شبهات ربوی، شرعی‌سازی قراردادهای و حل اختلافات تجاری نقش مهمی ایفا کنند. فقه اسلامی با تأکید بر اخلاق تجاری و عدالت در معاملات می‌تواند مبنای ایجاد شبکه‌های توزیع کالا و خدمات باشد که به کاهش هزینه‌های واسطه‌گری و افزایش سود تولیدکنندگان منجر شود. طراحی مدل‌های خاصی که امکان مشارکت زنان در عین حفظ موازین شرعی را فراهم کند، می‌تواند به افزایش نرخ کارآفرینی زنان در جوامع اسلامی کمک نماید. توسعه معیارهای اسلامی برای ارزیابی عملکرد کسب‌وکارها از نظر رعایت موازین شرعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تأثیرگذاری مثبت بر جامعه می‌تواند به هدایت کارآفرینی در مسیر صحیح کمک کند. این راهکارها با بهره‌گیری از ظرفیت‌های غنی فقه اسلامی و تلفیق آن با نیازهای عصر حاضر می‌تواند به ایجاد اکوسیستم کارآفرینی پویا، عادلانه و پایدار در جوامع اسلامی منجر شود. اجرای این پیشنهادات نیازمند همکاری نهادهای دینی، مراکز علمی، دستگاه‌های اجرایی و بخش خصوصی است تا به صورت نظام‌مند و هماهنگ پیاده‌سازی شوند. پیشنهاد می‌گردد در تحقیقات آتی از روش‌های ترکیبی همچون دیمتل جهت بررسی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری اصول استفاده شود. همچنین می‌توان با بهره‌گیری از روش دلفی فازی اقدام به اولویت‌بندی راهبردهای مطرح شده نمود. نتایج یافته‌ها با تحقیقات Yasmeen (۲۰۲۴) و Abd Muin et al (۲۰۱۹) مطابقت دارد.

Reference

- Abd Muin, M. A., Abdullah, S., & Che Omar, A. (2019). The fiqh method in Islamic social entrepreneurship: an introduction. In *Islamic Development Management: Recent Advancements and Issues* (pp. 225-238). Singapore: Springer Singapore.
- Agustiawan, H. (2025). Islamic Entrepreneurship and Its Macroeconomic Impacts: Ethical Foundations and Policy Integration. *OIKOS*, 17(1), 19-34.
- Ahmadi, Hossein Ali. (۲۰۱۶). Application of Islamic Jurisprudence and Its Rules on Entrepreneurship in Iran: Analytical Study and Field Application of the Rulings of Makasab Muharram and the Rules of Islamic Jurisprudence in Iranian Business Contracts. First National Conference on Management and Progress Engineering. ۱- ۱۳. <https://doi.org/10.61838/kman.lsd.210> (In Persian).
- Ahmed, H., & Khan, T. (2021). Islamic banking and economic stability: Risk-sharing as a mechanism for crisis resilience. *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 17(3), 22–39. <https://doi.org/10.12816/0056452>
- Ali, M. A., & Alharbi, A. (2023). Islamic entrepreneurial ecosystems and macroeconomic development in Southeast Asia. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 16(1), 56–77. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-03-2022-0111>
- amini, M., naderi, N. and Rezaei, B. (2021). Comparative study on Islamic teachings and religious roots of entrepreneurship. *Iranian Pattern of Progress*, 8(2), 10-46. https://www.ipoba.ir/article_128081.html?lang=en (In Persian).
- Dusuki, A. W., & Abdullah, N. I. (2020). Maqasid al-shari'ah, maslahah, and corporate social responsibility. *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 37(1), 19–42. <https://doi.org/10.35632/ajiss.v37i1.562>
- Farooq, M. O. (2022). *Islamic entrepreneurship and sustainable economic development*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003241237>

- Gümüşay, A. A. (2015). Entrepreneurship from an Islamic perspective. *Journal of business ethics*, 130(1), 199-208.
- Hekmati, Behnam. (۲۰۱۹). Entrepreneurship from the Perspective of Islamic Values. *Career Counseling*, ۱۵(۱), ۳۹-۳۴.
- Kamla, R., Gallhofer, S., & Haslam, J. (2021). Islamic accounting and accountability: Critical perspectives and a value-based framework. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 34(7), 1746–1774. <https://doi.org/10.1108/AAAJ-09-2020-4877>
- Kayed, R. N. and Hassan, K. (2010). *Islamic entrepreneurship*. (London: Routledge).
- Mahdloo Torkaman MR, Asadi H, Ahmadi A(2022)The role of economic development in maintaining the Islamic system from the perspective of jurisprudence and law. *Economic Jurisprudence Studies*.; 4(2):147-163. doi: 10.22034/ejs.2022.336289.1213. (In Persian).
- Mohammed, N. (2020). Islamic entrepreneurship and economic development: Theoretical constructs and empirical relevance. In M. Haneef (Ed.), *Foundations of Islamic economics* (pp. 85–105). International Institute of Islamic Thought. DOI:10.4197/Islec.30-1.1. (In Persian).
- Muin, M.A.A. (2017). *Amalan Keusahawanan Sosial Islam Dalam Kalangan Usahawan: Kajian Terhadap Usahawan Sosial Berjaya Muslim di Malaysia*. (Tesis Ijazah Kedoktoran). Universiti Malaysia Perlis (UniMAP).
- Raimi, L., Abdur-Rauf, I. A., & Olaide Raimi, B. (2025). Interdependence of halal entrepreneurship and Islamic finance for creating a strong halal ecosystem. *Journal of Islamic Marketing*, 16(3), 929-954. DOI:10.1108/JIMA-05-2023-0162.
- Ul-Haq, S. and Westwood, R. (2012). The politics of knowledge, epistemological occlusion and Islamic management and organization knowledge. *Organization* 19(2): 229-257. DOI:10.1177/1350508411429399
- Yasmeen, K. (2024). Framework for Islamic social entrepreneurship. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*. DOI:10.1108/JIABR-08-2023-0256